

Наталія БОНДАРЄВА,

orcid.org/0000-0001-8367-8914

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української та російської мов як іноземних

Інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

(Київ, Україна) *kika_7@ukr.net*

КОЛІЗІЇ СИНХРОННОЇ РЕЦЕСІЇ «ДАВИДОВИХ ПСАЛМІВ» ШЕВЧЕНКА

Рецесія циклу «Давидові псалми» (1845) належить до невивчених питань сприйняття Шевченкової творчості. Хоча він і ввійшов до складу «Кобзаря» 1860 р., все-таки навіть цензурна історія цих переспівів виявилася доволі автономною, як згодом і критичне осмислення. Того ж року псалми було опубліковано окремою брошуурою в серії «Сільська бібліотека», що дає підстави для їх окремого розгляду в аспекті синхронної рецесії. У хронологічній послідовності проаналізовано всі критичні відгуки про цикл «Давидові псалми», відомий тоді за назвою в редакції П. Куліша – «Псалми Давидові». Мова про публікації, що з'явилися на шпальтах періодичних видань у 1857–1861 рр. До уваги не взято тільки безоціночні оголошення, а також повідомлення про продаж відповідних видань. На матеріалі друкованих рецензій відстежено закономірності у прижиттєвому та в перші місяці після смерті поета сприйнятті «Давидових псалмів» як художньої цілості, виявлено явні та приховані наміри критиків.

Велику прихильність до Шевченкової авторської поетичної інтерпретації псалмів рідною мовою виявили українські критики О. Лазаревський, Д. Мордовець, невідомий ближче Г. Т., а також поляк Л. Совінський. Д. Мордовець прагнув максимально доступно, наскільки це було можливо, дати уявлення читачеві про свавільне вилучення цензурою окремих рядків із переспівів. Більшість критиків розуміла значущість такого майстерного опрацювання псалмів для подальшого розвитку поезії рідною мовою. Злостивий випадок священика Л. Крамаренкова проти Шевченкового «Букваря», де вміщено уривки з переспівів (псалом 132 повністю), яскраво унаочнює несприйняття поетової творчості у консервативно-реакційних колах дописувачів і читачів «Домашней беседы». Водночас серед російських критиків не знайшлося жодного, хто відкрито заперечив би художній рівень переспівів. Ніхто не висловлювався також і проти доцільності переспівів псалмів українською мовою.

Ключові слова: *переспів, сприйняття, літературна критика, цензура.*

Nataliia BONDARIEVA,

orcid.org/0000-0001-8367-8914

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian and Russian

as Foreign Languages

Institute of Philology

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine) *kika_7@ukr.net*

COLLISIONS OF SYNCHRONOUS RECEPTIONS OF “DAVYDOVI PSALMY” (“PSALMS OF DAVID”) BY T. SHEVCHENKO

The perception of the cycle of ‘Davydovi psalmy’ (1845) is one of the unconsidered issues of perception of Shevchenko’s works. Although it was included in ‘Kobzar’ in 1860, even the censorship history of these poetic renditions turned out to be quite autonomous, as well as critical thinking became such later on. In the same year, the Psalms were published in a separate pamphlet in ‘Silska biblioteka’ (‘The Rural Library’) series, which provides grounds for their separate consideration in terms of synchronous reception. In chronological order, all critical reviews of the cycle ‘Davydovi psalmy’, then known as ‘Psalmy Davydovi’, named so in the P. Kulish’s edition, were studied. We are talking about publications that appeared on the pages of periodicals in 1857–1861. Neither invaluable ads nor announcements about the sale of relevant publications are taken into account. On the materials of the printed reviews, there were traced regularities of the perception of ‘Davydovi psalmy’ as an artistic whole during the poet’s life as well as during the first months after his death. Moreover, the obvious and hidden intentions of critics were revealed.

Ukrainian critics O. Lasarewskyj, D. Mordovtsev, unknown G. T., and L. Sowiński, a Pole, were really fond of Shevchenko’s authorial poetic rendition of the psalms in his native language. D. Mordovtsev tried hard to give readers an idea of the arbitrary censored removal of certain lines from the verses. Most critics understood the importance

of such masterful elaboration of psalms for the further development of poetry in the native language. The malicious attack of the priest L. Kramarenkov against Shevchenko's 'Bukvar' ('Primer'), which contains excerpts from the verses (complete psalm 132), clearly shows the rejection of poetic creativity in the conservative reactionary circles of writers and readers of 'Domashniaya beseda' ('Home Conversation'). At the same time, there was no one among Russian critics who would openly deny the artistic level of the verses. No one also spoke out against the reasonability of poetic rendition of psalms in Ukrainian.

Key words: poetic rendition, perception, literary criticism, censorship.

Постановка проблеми. З поглибленням наших знань про постать і творчість Шевченка одним із першорядних завдань стає всебічне дослідження закономірностей та особливостей рецепції його спадщини. В цьому напрямку багато зроблено, однак залишається ще чимало лакун у вивченні згаданої проблеми. Якщо «Кобзарям» 1840 і 1860 рр. приділено чимало уваги, то іншим прижиттєвим виданням – значно менше. Студіювання відгуків тогочасної літературної критики (як російської, так і української) дає чимало нового в розумінні процесу становлення національного поета. Звісно, у тодішній російській періодиці не бракувало вороже наставленої критики, але й такі публікації унаочнюють суспільно-літературне середовище, в якому довелось творити письменнику.

До невивчених питань у цьому аспекті належить сприйняття циклу «Давидові псалми» (1845). Хоч він і увійшов до складу «Кобзаря» 1860 р. (звісно, з цензурними купюрами) (Шевченко, 1860а), все ж навіть цензурна історія цих переспівів виявилася доволі автономною, як згодом і критичне осмислення. Крім того, того ж року псалми було опубліковано окремою брошурою в серії «Сільська бібліотека» (Шевченко, 1860b), що дає підстави для їх окремого розгляду в аспекті синхронної рецепції.

Аналіз досліджень. До цього часу в українському літературознавстві було кілька спроб синтетичного осмислення окремих періодів рецепції Шевченкової творчості. Помітним явищем стала праця М. Комишанченка «Тарас Шевченко в українській критиці» (1969), в якій охоплено 1850–1860-ті роки (Комишанченко, 1969). Пізніше студія ввійшла до його монографії «З історії українського літературознавства. Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства» (Комишанченко, 1972). В. Шубравський так само плідно вивчав ширший період: від прижиттєвої критики до початку ХХ ст. У колективній монографії «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975) він автор розділів «Прижиттєва критика», «Шевченко в критиці другої половини ХІХ століття», «Шевченко в критиці кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (Шевченкознавство, 1975). В останнє десятиліття до вивчення критичних відгуків про

окремі видання Шевченкових поем «Тризна» і «Гамалія» звертався, зокрема, О. Боронь (Боронь, 2011; Боронь, 2012; Боронь, 2015: 245–254). Однак ці та неназвані інші дослідники не зосереджувалися на «Давидових псалмах».

Мета статті: на матеріалах друкованих рецензій відстежити закономірності у прижиттєвому та в перші місяці після смерті поета сприйнятті «Давидових псалмів» як художньої цілості, виявити явні та приховані наміри критиків.

Виклад основного матеріалу. Хоча завдання нашої розвідки ми обмежуємо розглядом друкованих відгуків про Шевченкові переспіви, все ж важливо згадати оцінки сучасників, зафіксовані в листах. Приміром, І. Сердюков у листі до П. Куліша від 22 лютого 1846 р. стримано поставився до Шевченкових спроб переспівів саме псалмів: «Тут ходє поголо́ска, що Шевченко тлумачє псалми: шкода! Уже коли тлумачить, дак тлумачить пророков, або Соломона, либо Исуса Сираховича...» (Міяковський, 1928: 73). Своєю чергою П. Куліш у пізнішій кореспонденції до О. Бодяньського 23 травня 1846 р. захоплено відзначив, що «Шевченко переложил 136 и 149 псалмы с блистательным успехом (не одни только эти, но и другие у него)» (Титов, 1897: 399). Таку ж високу оцінку переспівам той самий адресант висловив у листі до М. Костомарова 27 червня 1846 р.: «Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести. Но у вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалм Давида, и чувства, достойные самого высшего общества» (Міяковський, 1928: 53–54).

Рукописну збірку «Три літа», що містила серед іншого і чистовик переспівів десяти псалмів, як відомо, було конфісковано під час арешту 1847 р. Першодруком окремих Шевченкових переспівів псалмів та уривків (без імені автора) стала «Грамматка» (1857) Куліша, в якій повністю опубліковано псалми 12, 53, 132 (Куліш, 1857: 41, 42, 43), уривки з псалмів 132 (Куліш, 1857: 8, 15), 53 (Куліш, 1857: 8, 17), 12 (Куліш, 1857: 8, 19), 93 (Куліш, 1857: 9, 21, 23), 149 (Куліш, 1857: 9–10, 25). У другому, дешевшому, виданні «Грамматки» (1861) шевченківських переспівів псалмів не було. Після проходження подвійної – світської і духовної цензури (Бородін, 1969: 63–68, 72) – цикл

повністю вміщено у «Кобзарі» 1860 р. (за списком Куліша) (Шевченко, 1860а: 223–244), а за цим текстом випущено окремим виданням (Шевченко, 1860b). Уривки з псалмів 132, 53, 12, 93, 149, повністю псалом 132, тобто ті самі фрагменти, що й у Кулішевій «Грамотці», Шевченко використав у своєму останньому прижиттєвому виданні «Букварь южнорусский» (Шевченко, 1861: 5–7).

Далі у хронологічній послідовності розглянемо всі критичні відгуки про цикл «Давидові псалми», відомий тоді за назвою в редакції Куліша – «Псалми Давидові». Йдеться про публікації, що з'явилися на шпальтах періодичних видань у 1857–1861 рр. Оминаємо безоціночні оголошення, у яких тільки констатовано, що в «Кобзарі» 1860 р. вміщено «Давидові псалми», пропустимо також повідомлення про продаж відповідних видань.

О. Лазаревський у літературному огляді українських видань за 1857 р. в «Черниговских губернских ведомостях» (1858, № 13) під час аналізу «Грамотки» Куліша відзначив саме переспіви псалмів: «Но особенное внимание обращают на себя переложения на украинское наречие псалмов, сделанные более нежели удачно; – видно, что мастерская рука перелагала их...» (Шевченко в критиці, 2013: 312). Того ж року на «Грамотку» відгукнувся анонімний дописувач (можливо, В. Калінка) польської газети «Wiadomości Polskie» (№ 30), що виходила в Парижі. Він зацітував початок Шевченкового переспіву псалма 132, кінцеві рядки переспівів псалмів 53, 93 (Шевченко в критиці, 2013: 315), а наприкінці допису схвально відгукнувся про них: «Oprócz modlitw zwyczajnych zamieszczonych w elementarzu jest kilka bardzo pięknych tłumaczeń psalmów w tym języku, którym modlili się przodkowie nasi, szlachta pochodzenia ruskiego, i który jeszcze tak niedawno był językiem u nas prawie pospolitym» (Шевченко в критиці, 2013: 318).

У повідомленні в газеті «Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям» від 5 лютого 1860 р. про вихід друком «Кобзаря» Куліш особливо наголошує на першій повній публікації переспівів: «В этом «Кобзаре» совмещено всё, что до сих пор было в печати из произведений Шевченка, – с прибавлением перевода десяти псалмов Давыдовых» (Шевченко в критиці, 2013: 388), адже це фактично був єдиний твір з уміщених у виданні, який раніше не оприлюднювався, якщо не брати до уваги «Грамотку». Журналіст газети «Санкт-Петербургские ведомости» в номері від 18 лютого того ж року називає цикл серед найкращих творів Шевченка (Шевченко в критиці, 2013: 394).

Водночас дехто з критиків відчував труднощі в оцінюванні переспівів, які в підтексті, навіть у цензурованому вигляді, містили, зокрема, недвозначне протиставлення славного минулого батьківщини і її сучасного ганебного становища. Д. Мордовець у розлогій рецензії на Шевченків «Кобзар» у червневому номері петербурзького журналу «Русское слово» за 1860 р. натякає на цензурне втручання в тексти творів: «Кроме псалмов, все стихотворения, находящиеся в новом издании «Кобзаря», были напечатаны прежде в разное время; в некоторых из них недостаёт иных мест, которые в прежних изданиях были напечатаны. Очень много стихов выпущено в самом первом стихотворении, которыми начинается «Кобзарь»: должно думать, что пропуски сделаны по воле самого автора» (Шевченко в критиці, 2013: 485). Далі він зауважує: «Что касается до «Псалмов Давида», приложенных в конце «Кобзаря», то об них едва ли можно сказать что-нибудь. Кроме того, что они очень хорошо переведены, хотя не очень близко к подлиннику, и ещё лучше подобраны» (Шевченко в критиці, 2013: 496). Тут Мордовець, крім констатації рівня художньої довершеності циклу, також дає зрозуміти, що поет із певною метою відходить від буквального змісту псалмів, вкладаючи у своє переосмислення актуальний зміст. «Содержание каждого из них, – продолжает письменник, – имеет близкое применение к жизни и ещё более выигрывает от искусства передачи этих псалмов на современном, народном языке. Нам кажется, что переводы псалмов редко кому удавались так, как Шевченке» (Шевченко в критиці, 2013: 496). Для прикладу він далі повністю наводить «Псалом новий Господеві...». Здавалося б, місію критика вичерпано. Однак Д. Мордовець вважає за потрібне роз'яснити читачеві, наскільки це було можливо, міру і ступінь цензурних вилучень, традиційно позначених рядками крапок: «Этим бы и следовало окончить наш разбор стихотворений Шевченка. Но мы считаем необходимым прибавить, что многие псалмы переданы не вполне; почти в каждом псалме есть пропуски, означенные в печати точками» (Шевченко в критиці, 2013: 496). Далі для відводу очей пише: «Мы справлялись в славянском оригинале песней пророка Давида, в самой псалтири, и нашли, что опущенные места очень поэтичны: иные, впрочем, трудно или почти невозможно было бы передать, тем более, что смысл их в настоящее время не всякому понятен» (Шевченко в критиці, 2013: 496–497).

Водночас критик не аж так засліплений перевагами Шевченкових переспівів. Даниною часу

слід вважати його судження, ніби «псалом 81-й переведён у Шевченка не так хорошо, как у Державина» (Шевченко в критиці, 2013: 497). Пальму першості в цьому разі Мордовець віддає російському поету: «Мы уверены, что все согласны будут с нами, что перевод Державина лучше, хотя не так близок к подлиннику, как первый. Перевод Державина несколько растянут, а Шевченко и в псалмах пророка Давида всё тот же, как везде» (Шевченко в критиці, 2013: 497), тобто критикові впала в око яскрава творча індивідуальність Шевченка, що виявилася у переспівах не меншою, якщо не більшою мірою, ніж в оригінальних творах.

Л. Совінський закінчив свою студію “Taras Szewczenko” з додатком перекладу польською мовою поеми «Гайдамаки» ще за життя українського поета (цензурний дозвіл – 18 жовтня 1860 р.), однак друком праця вийшла вже після його смерті (окремою книжкою). Л. Совінський відзначив майстерну поетичну форму переспівів, але висловив здивування добором псалмів для перекладу, хоча точно зрозумів приховані причини: “Przekłady psalmów, jakie znajdujemy w “Kobzarzu”, mistrzowskie co do formy, rażą poniekąd wyborem zrobionym przez tłumacza. Psalmista wyśpiewał to tylko, co przypadało do usposobienia Tarasa” (Шевченко в критиці, 2016: 29).

Посмертна рецепція тривала. Одразу після поховання Шевченка помітного поширення серед шанувальників його творчості набуло окреме видання «Давидових псалмів», свідчення чому знаходимо в кореспонденції О. Кониського з Полтави від 27 лютого, надруковане в «Московских ведомостях» 15 березня 1861 р. Він інформує про отримання у Полтаві телеграфної звістки про смерть поета: «Известие это принято местным населением с глубокою горестию. 28-го числа, в тот самый день и, вероятно, в тот же час, когда в Петербурге погребали поэта, в Полтаве, в двух церквах: кафедральном Соборе и Сретенской, совершены панихиды по усопшем. Я был в Сретенской церкви: многочисленное собрание разных сословий и полов наполняло церковь. Выражение печали видно было на всех лицах; многие плакали. По окончании панихиды были розданы, в память покойного, его переводы псалмов Давида, недавно вышедшие особою брошюрою» (Шевченко в критиці, 2016: 68).

Не обійшлося, проте, і без різкої негації на адресу Шевченкового букваря, зокрема і через уміщені в ньому уривки з переспівів псалмів. Приміром, священник с. Мошни Черкаського повіту Л. Крамаренков у сумновідомій обскурант-

ській «Домашней беседе» 1861 р. (№ 12) в’їдливо писав: «Стихи, как переложение псалмов Богодуховенного Псалмопевца, имеют непререкаемое достоинство, за исключением разве прибавлений автора» (Шевченко в критиці, 2016: 88). На доказ він наводить рядки з переспіву псалма 132: «Отак братів благих своїх / Господь не забуде» (Шевченко, 2001: 363). «В подлинном псалме этой мысли нет. И богобоязненный царепророк не позволил бы себе брататься с Богом», – підкреслює священник, що виявився пильнішим за духовну цензуру, яка прогавила таку крамолу. Можливо, тимчасовий цензор професор Петербурзької духовної академії В. Карпов, призначений конференцією духовної академії на клопотання Петербурзького комітету духовної цензури, справді не надто добре знав українську. У Петербурзькому духовно-цензурному комітеті тоді взагалі не було осіб, які могли б читати українською (Бородін, 1969: 64).

Закономірно доброзичливим виявилось ставлення автора журналу «Основа» до Шевченкових «Давидових псалмів», який підписався ініціалами Г. Т. У статті «Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка)» у квітневому числі за 1861 р. він проникливо пояснив особливості поетової інтерпретації добре відомих тоді текстів Псалтиря: «Мы сделали бы большой пропуск, если бы, говоря об участии религиозного элемента в поэзии Шевченка, не сказали о его переложении «Псалмов Давидовых» с церковнославянского на украинский язык. Много болела душа поэта по многим причинам... и изливала свое горе в тех звуках, которые вылились из скорбной души древнего библейского пророка. Не все звуки пророческой поэзии облекаются у поэта нашего в родную речь его, но только те, которые отвечают настроению души его. Такого всегда отношение истинно великого поэта к произведениям других (как и вообще к окружающему миру); он не рабски копирует их в своей поэзии, а относится к тем из них, которые прямо совпадают с его душею, которые составляют часть его собственной поэзии... Это совпадение так велико у Шевченка, что не знаем: кто более вызывает наше сочувствие – древний ли пророк, или поэт, подражающий ему...» (Шевченко в критиці, 2016: 184). Ця думка цілком суголосна міркуванню Л. Совінського, яке той висловив, щоправда, набагато лаконічніше. Далі автор «Основи» на доказ своїх спостережень повністю цитує псалом 53 «Боже, спаси, суди мене...»: «<...> он так живо припоминает жизнь поэта...» (Шевченко в критиці, 2016: 184).

Висновки. Локальне, на перший погляд, питання рецепції «Давидових псалмів» у критиці за життя та в перші місяці після смерті Шевченка дає насправді змогу зробити кілька узагальнень. Велику прихильність до Шевченкової авторської поетичної інтерпретації псалмів рідною мовою виявили українські критики О. Лазаревський, Д. Мордовець, невідомий ближче Г. Т., а також поляк Л. Совінський, хоч і дуже стисло. Д. Мордовець, крім того, прагнув максимально доступно, наскільки це було можливо, дати уявлення читачеві про свавільне вилучення цензурою окремих рядків із переспівів. Більшість критиків розуміла значущість такого майстерного

опрацювання псалмів для подальшого розвитку поезії рідною мовою.

Злостивий випад священника Л. Крамаренкова проти Шевченкового «Кобзаря» яскраво унаочнює несприйняття поетової творчості у консервативно-реакційних колах дописувачів і читачів «Домашней беседы». Водночас, на відміну від сприйняття, скажімо, «Кобзаря» 1840 р., серед російських критиків не знайшлося жодного, хто відкрито заперечив би художній рівень переспівів. Ніхто не висловлювався також і проти доцільності переспівів псалмів українською мовою. Однак справжнє наукове осмислення поетичного циклу Шевченка було ще попереду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи. 1840–1862 роки. Київ : Наукова думка, 1969. 164 с.
2. Боронь О. Поема Тараса Шевченка «Гамалія» в оцінці російської критики (1844 рік). *Тарас Шевченко і сьогодні. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Сімферополь, 2012. С. 58–62.
3. Боронь О. Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчості: [Збірка статей]. Київ : Критика, 2015. С. 245–254.
4. Боронь О. Російська критика 1840-х років про поему Шевченка «Тризна». *Шевченкознавчі студії. Зб. наук. праць*. Київ : Київський університет, 2011. Вип. 14. С. 264–271.
5. Комишанченко М. П. Тарас Шевченко в українській критиці (50–60-і роки XIX ст.). Київ : Видавництво Київського університету, 1969. 196 с.
6. Комишанченко М. П. З історії українського літературознавства. Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства. Київ : Видавництво Київського університету, 1972. 390 с.
7. [Куліш П. О.] Граматка. С.-Петербург : Типографія П. А. Куліша, 1857. 149 с.
8. Міяковський В. Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні). *За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття*. [Київ] : Держвидав України, 1928. Кн. 2. С. 33–98.
9. Тарас Шевченко в критиці. Київ : Критика, 2013. Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / Заг. редакція Г. Грабовича; упорядкування О. Бороня і М. Назаренка; комент. О. Бороня, С. Захаркіна, М. Назаренка, О. Федорука. LX, 804 с.
10. Тарас Шевченко в критиці. Київ : Критика, 2016. Т. II: Посмертна критика (1861) / заг. ред. Г. Грабовича; упоряд. О. Бороня і М. Назаренка; комент. О. Бороня, М. Назаренка, О. Федорука. L, 806 с.
11. [Титов А.] Письма П. А. Куліша к О. М. Бодянскому (1846–1877 гг.). *Киевская старина*. 1897. № 9. С. 394–408.
12. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусский / Составил Т. Г. Шевченко. С.-Петербург : печат. Гогенфельдена и Ко, 1861. 24 с.
13. Шевченко Т. Кобзар / Коштом Платона Семеренка. С.-Петербург : В друкарні П. А. Куліша, 1860. 245 с.
14. Шевченко Т. Псалми Давидові / Переложив по-нашому Тарас Шевченко. Петербург : В друкарні П. А. Куліша, 1860. 13 с.
15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837–1847. 781 с.
16. Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. Київ : Наукова думка, 1975. 562 с.

REFERENCES

1. Borodin V. S. T. H. Shevchenko i tsarska tsenzura. Doslidzhennia ta dokumenty. 1840–1862 roky [T. H. Shevchenko and tsarist censorship. Studies and documents. 1840–1862 years]. Kyiv: Naukova dumka, 1969. 164 p. [In Ukrainian].
2. Boron O. Poema Tarasa Shevchenka «Hamaliia» v otsintsi rosiiskoi krytyky (1844 rik) [Taras Shevchenko's Poem 'Hamaliia' in evaluating of Russian criticism (1844)]. *Taras Shevchenko and Present. Materials of the Second All-Ukrainian scientific-practical conference*. Simferopol, 2012. Pp. 58–62 [In Ukrainian].
3. Boron O. Poet i yoho proza: heneza, semantyka i retseptsiia Shevchenkovoï tvorchosty: [Zbirka statei] [The poet and his prose: genesis, semantics and reception of Shevchenko's work: [Collection of articles]]. Kyiv: Criticism, 2015. Pp. 245–254 [In Ukrainian].
4. Boron O. Rosiiska krytyka 1840-kh rokov pro poemu Shevchenka «Tryzna» [Russian criticism of the 1840s of Shevchenko's poem 'Funeral Feast']. *Shevchenko studies. The collection of research papers*. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2011. Is. 14. Pp. 264–271 [In Ukrainian].
5. Komyshanchenko M. P. Taras Shevchenko v ukrainskii krytytsi (50–60 i roky XX st.) [Taras Shevchenko in Ukrainian criticism (the 50-60s of the XX century)]. Kyiv: Kyiv University Publishing House, 1969. 196 p. [In Ukrainian].

6. Komyshanchenko M. P. Z istorii ukrainskoho literaturoznavstva. Tvorchist T. H. Shevchenka v otsyntsi dozhovtnevoho literaturoznavstva [From the history of Ukrainian literary criticism. T. Shevchenko's works in the assessment of pre-October literary criticism.]. Kyiv: University Publishing House, 1972. 390 p. [In Ukrainian].
7. [Kulish P. O.] Hramatka ['The Primer']. St. Petersburg: P. A. Kulish printing house, 1857. 149 p. [In Ukrainian].
8. Miiakovskiy V. Liudy sorokovykh rokiv (Kyrylo-metodiivtsi v yikh lystuvanni). *Za sto lit. Materialy z hromad. y lit. zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia* [People of the 40s of the XIX century (the members of The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius in their correspondences). Materials on the civic and literary life of Ukraine in the XIX and early XX century]. [Kyiv]: Derzhvydav Ukrainy, 1928. Vol. 2. Pp. 33–98. [In Ukrainian].
9. Taras Shevchenko v krytytsi [Taras Shevchenko in critics]. Kyiv: Criticism, 2013. Vol. I. LX, 804 p. [In Ukrainian].
10. Taras Shevchenko v krytytsi [Taras Shevchenko in critics]. Kyiv: Criticism, 2016. Vol. II. L, 806 p. [In Ukrainian].
11. [Titov A.] Pisma P. A. Kulisha k O. M. Bodianskomu (1846–1877 gg.) [P. A. Kulish's letters to O. M. Bodianskii (1846–1877)]. *Kiev antiquity*. 1897. No. 9. Pp. 394–408 [In Russian].
12. Shevchenko T. H. Bukvar yuzhnorusskii / Sostavil T. H. Shevchenko [Southern Russian primer / by T. H. Shevchenko]. St. Petersburg: Gogenfelden printing house, 1861. 24 p. [In Ukrainian].
13. Shevchenko T. Kobzar / Koshtom Platona Semerenka [Kobzar / publ. at the expense of Platon Symyrenko]. St. Petersburg: P. A. Kulish printing house, 1860. 245 p. [In Ukrainian].
14. Shevchenko T. Psalmy Davydovi / Perelozhyv po-nashomu Taras Shevchenko [Psalms of David / in the native interpretation of Taras Shevchenko]. St. Petersburg: P. A. Kulish printing house, 1860. 13 p. [In Ukrainian].
15. Shevchenko T. H. Povne zibrannia tvoriv: u 12 t. [Complete Works of Shevchenko: in 12 volumes] Kyiv: Scientific thought, 2001. Vol. 1. 781 p. [In Ukrainian].
16. Shevchenkoznnavstvo. Pidsumky i problemy [Studies of Shevchenko's works: Results and Problems.]. Kyiv: Scientific thought, 1975. 562 p. [In Ukrainian].